

Й.Я. Даньків, к.е.н., проф.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

М.Я. Остап'юк, к.е.н., проф.
Карпатський інститут підприємництва

РАЙМОНД ДЕ РУВЕР ПРО ВИНИКНЕННЯ ПОДВІЙНОЇ БУХГАЛТЕРІЇ (РЕАЛІЇ ТА СУМНІВИ)

Читач аналітично знайомиться з монографією відомого бельгійського професора Раймонда де Рувера (1904–1972) «Розвиток бухгалтерії до Луки Пачолі згідно з обліковими книгами купців середньовіччя», опублікованої в збірнику «Нариси по історії обліку» ще в 1956 році, в Лондоні.

Будь-яке нове дослідження, в якому висвітлено питання про закономірність переходу від обліку одинарного до подвійного, заслуговує уваги педагогів. Автори знайомлять читачів зі структурою та коротким змістом праць Раймонда де Рувера, в яких він обґрунтовує об'єктивність і причини виникнення подвійного запису. Найбільш очевидним є той факт, що подвійний запис виник внаслідок двосторонності акту обміну товарів, що лежить в основі подвійного рахівництва. В основному такої думки дотримується і де Рувер у своїй праці. Раймонд де Рувер як добросовісний вчений у своїй монографії підкреслює якраз ті аспекти господарського становища середньовіччя, що особливо чітко відображають специфічні риси раннього капіталізму, які стають благодатним ґрунтом для об'єктивних змін в обліку. За де Рувером, революційним поштовхом у розвитку рахівництва, його якісною зміною в напрямку виникнення подвійності стоять три основні фактори: компанії, кредит і посередництво. Компанії виявились найважливішими, вони являли собою каталізатор сфери обігу, що сприяв появі подвійного запису, у відповідний час, незалежно від історичного її існування взагалі (сфери обігу), що повністю нейтралізувало одну з марксистських догм. Поширення компаній призвело до визнання «фірми» як чогось суттєво відокремленого від власника капіталу. Прямим результатом цього виявилось усвідомлення бухгалтером середньовіччя того факту, що фірма є самодостатня організація і що капітал, і одержаний прибуток є об'єктом претензій її учасників. Тому виникла потреба стежити за змінами долі учасників у результаті нових вкладів або вилучень капіталу і розробити систему, яка б дозволяла визначити дохід чи збитки з тим,

щоб розподілити їх серед учасників (партнерів) відповідно до положень статуту товариства.

Ключові слова: *Раймонд де Рувер; історія; бухгалтерський облік; рахунки; подвійний запис; бухгалтерська наука; дебет; кредит; баланс; техніка рахункових записів.*

Постановка проблеми. Література з історії бухгалтерського обліку, як і наукові дослідження в цій царині: публікації, монографії, підручники, дисертації, не вирізняються багатством. З початку ХХ ст., а саме в 1925 р., з'являються публікації нашого земляка А.М. Галагана на сторінках журналу «Счетоводство» на цю тему. Говорячи про минуле, варто також згадати працю О.О. Бауера «Мемуари до історії бухгалтерії і пам'ятники священної старини» (1911 р.), що містить, виходячи з самої назви, головним чином виписки з творів піонерів облікової науки – Котрульї, Пачіолі, Мангіні, Імпена, Беста та інших. До ще більш ранніх робіт можна зарахувати праці, надруковані в 90-х рр. ХІХ ст. в журналі «Счетоводство», який видавав А.М. Вольф до 1904 р. Зокрема, це такі праці: «Лука Пачиоло», № 7, 1891; «К истории бухгалтерии», № 1, 3, 1893; «Краткий очерк истории счетоводства», № 5, 6, 7, 1895; «Лука Пачиоло», № 1, 2, 3, 4, 1895.

У радянський період вагомий внесок у висвітлення історії бухгалтерського обліку зробив російський вчений професор Я.В. Соколов. В Україні питаннями історії бухгалтерського обліку продуктивно займаються професори Ф.Ф. Бутинець, Й.Я. Даньків, М.Р. Лучко, М.Я. Остап'юк та інші.

Для спеціалістів та вчених, які цікавляться проблемами розвитку і вдосконалення бухгалтерського обліку, історія предмета є необхідною складовою поглиблення знань фахівця. Протягом багатьох віків історія ставила і продовжує ставити перед бухгалтерським обліком різноманітні питання, що потребують свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усі згадані роботи, більшість з яких стали сьогодні бібліографічною рідкістю, мають як правило описовий характер. Хоча в останні роки в працях сучасних вчених знаходимо паростки наукового дослідження генезису бухгалтерського обліку за подвійною

системою. Якщо раніше вивчення цієї проблеми взагалі не розглядалось, то праці Раймонда де Рувера, певною мірою, послужили каталізатором у цій справі.

Добре відомо, що при вивченні основ бухгалтерського обліку труднощі викликає розгляд теми «Рахунки і подвійний запис». Частіше всього такий важливий елемент цієї теми, як розкриття необхідності одночасності запису кожного господарського акту в дебет одного і кредит другого рахунку подається досить догматично. На цей недолік страждають і багато сучасних підручників, і посібників з бухгалтерського обліку. В них зовсім немає місця хоча б для стиснутого екскурсу в галузь історії науки, що розглядається, дослідження умов, в яких подвійний запис повинен був виникнути з більш простіших його прийомів. Теорія обліку має в певних елементах переплітатися з історією обліку, а «Історія бухгалтерського обліку» як окремий курс має читатись не лише магістрам, а й спеціалістам, точніше за програмою спеціаліста.

Формування цілей статті. Будь-яке нове дослідження, в якому висвітлено питання про закономірність переходу від обліку одинарного до подвійного, заслуговує уваги педагогів, і основні його тези можуть бути використані при викладанні курсу «Теорії бухгалтерського обліку». В зв'язку з цим, автори вважають за необхідне познайомити наших українських фахівців, студентів зі структурою та коротким змістом праць Раймонда де Рувера, в яких він обґрунтовує об'єктивність і причини виникнення подвійного запису.

Викладення основного матеріалу. Дослідження де Рувера певною мірою наближає нас до відповіді на питання, що було поставлене в одній з наукових статей на сторінках журналу «Счетоводство», ще більш як сто двадцять років тому: «До якого часу варто зарахувати виникнення подвійного запису?». Автор публікації підкреслював, що «початок подвійного запису поки що невідомий і нез'ясований», що необхідно ще багато досліджень, щоб з допомогою старовинних облікових книг встановити час появи цього запису, перетворення його з простих звітів, або простого запису, простежити весь процес цих видозмін». Безперечно з цим необхідно погодитись. Але глибоке дослідження даної проблеми неможливе без наукового аналізу

процесів, що відбуваються. Найбільш очевидним є той факт, що подвійний запис виник внаслідок двосторонності акту обміну товарів і ця двосторонність лежить в основі подвійного рахівництва. В основному такої думки дотримується і де Рувер у своїй праці. Вчені-марксист, або вчені лівого толку відкидають цю теорію, доводячи, що торгівля велась з древніх часів, а подвійна бухгалтерія довго ще після цього не була відома. На перше місце вони ставлять продуктивні сили і виробничі відносини, тобто не сферу обігу, а сферу виробництва. Досить сумнівно. Раймонд де Рувер як добросовісний вчений у своїй роботі підкреслює якраз ті аспекти господарського становища середньовіччя, які особливо чітко відображають специфічні риси раннього капіталізму, що стають благодатним ґрунтом для об'єктивних змін в обліку. За де Рувером, революційним поштовхом у розвитку рахівництва, його якісною зміною в напрямку виникнення подвійності стоять три основні фактори: компанії, кредит і посередництво. Компанії виявились найважливішими, вони являли собою каталізатор сфери обігу, що сприяв появі подвійного запису, у відповідний час, незалежно від історичного її існування взагалі (сфери обігу), що повністю нейтралізувало одну з марксистських догм. Поширення компаній призвело до визнання «фірми» як чогось суттєво відокремленого від власника капіталу. Прямим результатом цього виявилось усвідомлення бухгалтером середньовіччя того факту, що фірма є самодостатня організація і що капітал, і одержаний прибуток є об'єктом претензій її учасників. Тому виникла потреба стежити за змінами долі учасників у результаті нових вкладів або вилучень капіталу і розробити систему, яка б дозволяла визначити дохід чи збитки з тим, щоб розподілити їх серед учасників (партнерів) відповідно до положень статуту товариства. Ще в XIV ст. великі італійські купецькі і банківські компанії створювали резерви на випадок непередбачених обставин чи наступних регулювань.

З'єднання капіталів, контроль за їх використанням, розподіл одержаного прибутку – ось що виявилось важливим поштовхом для застосування системного грошового обліку і складання балансу, за даними якого розподілялись кошти в кінці року або при ліквідації компанії.

Виникнення подвійного запису як способу обліку не тільки матеріальних запасів дебіторів і кредиторів, але, що є вирішальним, обліку вкладеного власниками капіталу і одержаних результатів, безумовно, суттєво пов'язано з розповсюдженням в середні віки договорів товариства. Це, як зауважує цілком справедливо де Рувер, безперечно викликало необхідність складання загальних звітів у випадках розпуску, реорганізації компаній або з метою контролю за її діяльністю.

У своїй роботі Раймонд де Рувер з цього приводу наводить цілий ряд прикладів, скористаємось одним із них. Так найбільш цікавим є документ, щось на зразок фінансового звіту, про ліквідацію приблизно біля 1280 р. товариства, яке торгувало тканинами, що ввезені з Франції, а також займалось операціями по купівлі і продажу зброї. З цією метою було створено одне відділення в Сієні, а інше – в Пізі. В товариство входило декілька партнерів, серед яких головним був Бернадіно Уголіні. Вказаний звіт стосується долі двох інших партнерів – Манно Скуарчіалупи і Бартоломео Арінджієрі в зв'язку з ліквідацією компанії і створенням нового товариства.

Цей приклад показує, що договір товариства передбачав складання загальних звітів – у даному випадку при розпуску компанії. З цієї ситуації також бачимо, що партнери не одержували компенсації своєї частки, поки не були задоволені всі кредитори, як це і відповідало римському праву. Після того, як були погашені всі претензії, готівка розподілялась серед партнерів у відповідній пропорції у вигляді ліквідаційного платежу. Наступним етапом, теж згідно з положеннями римського права, був розподіл товарних запасів на основі оцінки майна незалежними оцінювачами. Середньовікова практика знає багато таких прикладів. Як тільки Манно Скуарчіалупі одержав свою частку капіталу від ліквідації компанії, він відразу вклав її в нове товариство, яке виявилось наступником старого, причому господарська діяльність підприємства не переривалась. З цього документа видно, що причиною цієї реорганізації стали втрати, а ліквідація була завершена зі збитками.

Окрім товариств, в розвитку середньовікової облікової практики важлива роль належала кредиту. Під час хрестових

походів торгівля швидко росла і комерційні відносини ставали більш складними. Скоро мнемонічні засоби (прийоми запам'ятовування), які існували в ранньому середньовіччі у вигляді бірок, тобто зарубок на спеціальних дощечках і всякого роду ярликів, для реєстрації певних цифрових даних та оформлення справ, стали недостатніми. Гостро виникла потреба в більш системних записах кредитних операцій. Спочатку такі записи велись у формі так званих параграфів: після початкової операції залишалось незаповнене місце для кількох додаткових записів (наприклад, для додавання суми процента, підвищення загального підсумку). При цьому зазвичай пояснювався характер операції – чи це платіж, чи надходження. Оскільки в цей час не було поточних рахунків, то кожна операція оформлялася окремо. Лише поступово всі розрахунки, які стосувались однієї і тієї самої особи, групувались разом, набуваючи форми поточного рахунку. Такий результат досягався спочатку шляхом залишення місця для додаткових записів, а пізніше за рахунок застосування двосторонньої форми та розміщення дебету і кредиту поряд, або на двох протилежних сторінках, або на одній сторінці, розділеній вертикально на дві колонки.

Раймонд де Рувер знаходить запис у формі параграфа в фрагменті флорентійської облікової книги 1211 р. Кожна позика розглядалась ще як окрема операція, а оскільки позики погашались черговими внесками, то побудова записів була зроблена так, щоб показати заборгованість на даний певний момент. Платежі в рахунок боргу відображались послідовними хронологічними записами без будь-якого виділення. Таке недосконале розміщення записів ускладнювало визначення підсумку без допомоги «абака» (середньовікова форма конторської рахівниці). Інколи потрібно було більше місця для запису операцій, ніж передбачалось, і бухгалтер вимушений був розміщати додаткові записи на свій розсуд. У багатьох випадках в тексті не тільки згадується боржник, але й подаються прізвища двох свідків, присутніх при укладанні контракту про позику. Це дозволяє нам зробити висновок, що записи в рахункових книгах слугували вже в той час доказом при розгляді судових справ.

Посередництво як третій фактор, що на перший погляд повинен був вирішально впливати на розвиток бухгалтерії, в цілому менш важливий, ніж попередні, зате допомагає пояснити виникнення товарних рахунків. Після того, як купці перестали супроводжувати свої товари, вони почали вести справи через свого роду розрахункові палати. Замість того, щоб роз'їжджати разом з товарами, купці почали надавати перевагу їх пересилці на консигнацію (комісію) іногороднім та іноземним комісіонерам, які, в свою чергу, повинні були посилати виручку від продажу товарів своїм комітентам. Тобто об'єктивно створювались умови, які вимагали від комісіонерів акуратно вести запис товарів, що поступили на комісію. Це був перший крок. Наступним кроком була необхідність простежити шлях усіх вхідних і вихідних товарів. Оформлюючи ці операції, бухгалтер середньовіччя не міг не зауважити, що надходження грошей відповідно до продажу, а оплата – закупівель, різниця між продажем і купівлею після повного розпродажу партії товарів давала результат – або дохід, або збитки. В зв'язку з перевагою відправки товарів за межі країни на ризик відправника оцінка товарів не викликала труднощів, і купці тієї епохи звикли відкривати окремий рахунок для кожної партії товару, або консигнаційного доручення, і не закривати його до моменту повного розпродажу. Розглядаючи організацію обліку в середні віки, варто пам'ятати про розповсюджений спосіб його ведення в цей час. Великим досягненням італійських купців варто вважати злиття приблизно між 1250 і 1400 рр. всіх цих різномірних елементів в єдину систему обліку, в якій окремі підрозділи одержали назву рахунків, а саме, система базувалась на принципі подвійного запису для всіх операцій. Невірним було б твердження, що складання балансу було основною метою бухгалтерії в середні віки. Навпаки, в Італії, зокрема, купці почали використовувати рахівництво як засіб контролю та управління. Звичайно, вони не пішли так далеко, як це зробили ми в сучасний період, і були дуже далекі від розуміння того, які потенційні можливості таїть у собі подвійна бухгалтерія. Однак вони створили початки калькулювання собівартості продукції, ввели принцип резервування і такі способи регулювання кінцевих результатів, як статті з нарахування відсотків і

відкладених платежів. Вони звернули увагу на необхідність ревізії балансу: лише в напрямку аналізу фінансової звітності в середні віки було зроблено мало. Чогось в апологетів радянської, а згодом і російської бухгалтерської школи викликає сумнів беззаперечний доказ і твердження де Рувера про те, що подвійна бухгалтерія зародилась в Італії між 1250–1350 рр. Раймонд де Рувер наводить безліч прикладів при цьому. Питання в нього стоїть по-іншому: «Де саме в Італії?», а те що в Італії – це безперечно.

Перше незаперечне підтвердження цьому – це документи генуезьких управителів 1340 р., але є ознаки, що вони ще старші і можливо навіть вперше з'явилися в Тоскані. Таких прикладів у де Рувера досить багато. Правильними є твердження того, що подвійна бухгалтерія майже до 1500 р. була технікою обліку, відомою лише італійським купцям. Те, що вона в цей час була і в Далмації (сучасна Хорватія), нічого не доказує, адже Хорватія найближча сусідка Італії. І перша робота (рукописна) з основ подвійної бухгалтерії, почата в Дубровнику (Рагузі), тобто в сучасній Хорватії, як кажуть на південному слов'янському березі Адріатики, писалась італійцем Бенедиктом Котрульї на замовлення рагузанського купця, теги італійця Франческо Стефані в 1458 р. Прізвища говорять самі за себе.

У середні віки італійці були передовими комерсантами в Європі, а організація їх товариств мала більш досконалий вигляд, порівняно з будь-якою групою їх конкурентів. Лише в XVI ст. інші нації на чолі з іспанцями і португальцями почали їх випереджати.

Ще у XVI ст. італійці зберігали гегемонію в такій сфері, як міжнародна банківська справа. Звичайно, в середні віки їх монополія була майже абсолютною, і італійські банкірські дома переважали на грошовому ринку в Лондоні і Брюгге.

Спируючись на більш високу організацію, італійці витіснили багатьох своїх конкурентів з ринків. Так сталося з фламандцями, фрахтові операції яких були фактично ліквідовані. Дякуючи великим привілеям, англійці могли утримувати власні позиції, але сфера їх діяльності була обмежена Нідерландами і Гасконією, яка була англійським

володінням. І лише Ганзейська спілка зуміла відбити всі спроби італійців проникнути в його балтійську сферу впливу. Це було викликано тим, що умови торгівлі в цьому районі були настільки примітивні, що висока організація не давала італійцям їх звичних переваг, якими вони користувалися в інших місцях.

Це ще раз говорить про переваги італійської облікової системи в аспекті інформативності, тобто в контролі та управлінні. Італійське походження подвійної бухгалтерії підтверджується ще і тим фактом, що до XVIII ст. в рахівництві «за італійською системою» і «подвійна бухгалтерія» були синонімами. Ніяких слідів цього способу не знайдено в книгах інших країн середньовіччя за винятком італійських.

Висновки та пропозиції. Таким чином, немає потреби вести дебати з того приводу, вели чи не вели купці інших національностей свої книги за подвійною системою, очевидно, що вони цього не робили. Чому? Мабуть тому, що вони не знали її і не відчували в ній потреби. За межами Італії організація компаній була набагато простішою і купці могли прекрасно обходитись без витончених методів рахівництва. Однак безсистемні записи вагомо лімітували розмір господарської організації; вони могли відповідати потребам фірми в певних межах, а за їх межами викликали такий безлад, який міг закінчитися катастрофою. Це положення частково пояснює, чому банківська та інша техніка обліку були такими відсталими в балтійській зоні, куди не проникали італійці. В подальших своїх дослідженнях автори статті зупиняться на тій частині монографії де Рувера, де буде йти мова про бухгалтерські книги фірми Датіні. Особливо звернуть увагу на побудову зразків балансу й рахунку прибутків і збитків того часу.

Список використаної літератури:

1. *Купарисов Н.А.* Теория бухгалтерського учета : учеб. пособие / *Н.А. Купарисов.* – М. ; Л. : Госпланиздат, 1940. – 328 с.
2. *Остан'юк М.Я.* Історія бухгалтерського обліку: світ і Україна : навч. посібник / *М.Я. Остан'юк,*

- М.Р. Лучко, Й.Я. Даньків.* – К. : Європ.ун-т, 2006. – 170 с.
3. *Остап'юк М.Я.* Історія бухгалтерського обліку : навч. посібник / *М.Я. Остап'юк, М.Р. Лучко, Й.Я. Даньків.* – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2009. – 278 с.
 4. *Соколов Я.В.* Очерки по истории бухгалтерского учета / *Я.В. Соколов.* – М. : Финансы и статистика, 1991. – 400 с.
 5. *Соколов Я.В.* Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней : учеб. пособие для вузов / *Я.В. Соколов.* – М. : Аудит ; ЮНИТИ, 1996 – 683 с.

ДАНЬКІВ Йосип Якимович – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Наукові інтереси:

- історія виникнення і розвитку обліку;
- теорія бухгалтерського обліку.

ОСТАП'ЮК Мирослав Ярославович – кандидат економічних наук, професор кафедри обліку, аудиту і фінансів Карпатського інституту підприємства.

Наукові інтереси:

- розвиток теорії бухгалтерського обліку.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2015.